

УДК9+329. 051/058(477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-32-40

Н. Котельницький

кандидат історичних наук, член-кореспондент

Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

e-mail: subton7@gmail.com orcid.org/0000-0003-4480-365X

До проблеми взаємовідносин земської ліберальної фронди та консервативного нобілітету північної України (60–80-ті рр. XIX ст.)

У публікації розглянуті проблеми взаємовідносин між земською ліберальною фрондою та консервативним нобілітетом північної України (60–80-ті рр. XIX ст.). Показана сутність політичного конфлікту та проілюстровані основні сюжети вказаного протистояння між двома угрупованнями аристократичної корпорації регіону. Автор приходить до висновку, що політичний антагонізм між реакційно-консервативним та ліберально-демократичним нобілітетом на півночі Лівобережної України був неминучим та природнім ексцесом суспільного життя регіону, яке принциповим чином змінилося після проведення доленосних трансформацій епохи Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії. Принципове опонування між двома частинами нобілітету Північного Лівобережжя швидко кристалізувало формування та створення відповідних партій у політичному ландшафті – консервативної, яка всебічно захищала курс російського самодержавства та ліберальної, яка репрезентувала філософію демократичних кіл громадськості регіону.

Ключові слова: аристократична корпорація, земські установи, консервативний нобілітет, земська ліберальна опозиційна фронда.

Серед широкого кола аспектів політичної діяльності земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.) – дуже актуальної, але вкрай малодослідженої проблематики української історичної науки, маловідомим сегментом продовжує залишатись питання взаємовідносин між опозиційною аристократичною фрондою та панівним консервативним нобілітетом в інституціях місцевого та корпоративного самоврядування північної України. Оскільки у вітчизняній історіографії немає жодних напрацювань на цю тематику, спробуємо лаконічно, використовуючи виявлені нами історичні джерела, показати сутність цих контактів та проілюструвати основні сюжети вказаного протистояння між двома угрупованнями аристократичної корпорації регіону.

Засновник та беззаперечний лідер земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – І. Петрункевич, аналізуючи у своїх легендарних мемуарах місце і роль нобілітету в історії держави, однозначно стверджував, що дворянство країни не схоже на західноєвропейське. Політик наголошував на тому, що імперська аристократія ніколи не була незалежною і самостійною – вона була панівним, але все ж тільки службовим станом, повністю залежним від монархічного престолу і верховної бюрократії. Діяч вказував, що нобілітет, по суті, ніколи не був опорою самодержавства. Навпаки, історія імперії свідчила, що аристократія сама просила патронату в абсолютизму. Самодержці нагороджували дворян "государевою" службою, землею і селянами, або карали побоями і засланнями. Безграмотність аристократії не завадила їй засвоїти такі необхідні ієрархічні службові навички, отримати досвід управління та стати успішним елементом державного організму. З цього ядра, на думку І. Петрункевича, і з'явилося помісне дворянство. Його поява була історичною необхідністю, актом прогресу, який стимулював розвиток та поступ Російської імперії. Іван Ілліч однозначно заявляв, що у нових умовах модерної епохи, нобілітет, як стан і соціально-політичний фактор, зіграв свою історичну роль і втрачає специфічні особливості своєї страти, розчиняючись в інших соціальних верствах, тим самим демократизуючи аристократичну корпорацію [1, с. 181–184].

Як відомо, у період доби Великих реформ (1856–1874) дворянство Російської імперії розкололось на дві течії: олігархічну, яка бажала отримати від самодержавства компенсацію після знищення рабовласницького ладу у формі комплексу державних преференцій, і демократичну, яка прагнула злитись з усіма станами суспільства країни і ліквідувати системи бенефіцій аристократичної корпорації. Принципова відмінність у політичних імперативах двох груп нобілітету якраз і проявилася під час створення, формування та функціонування інститутів місцевого самоврядування [2, с. 437–447].

Видатний дослідник земських інституцій у Російській імперії – Б. Веселовський справедливо зазначав, що саме консервативне дворянство було керівним елементом земських інститутів, адже ні селяни, ні міщани, ні представники демократичних верств суспільства не могли отримати більшість представництва у цих установах, як у силу специфіки спеціально розробленого земського законодавства, так і за причиною відсутності досвіду у справах життєдіяльності місцевого врядування. Відтак великий латифундціальний нобілітет, тією чи іншою мірою став домінуючою силою в органах земського самоврядування, хоча деформація аристократії вже йшла повним

ходом – ніщо не могло спинити сили прогресу. Саме ця обставина й породила появу ґрунту конфронтації і протистояння між реакційним та демократичним крилом земських зібрань. Нові реалії дійсності у країні стимулювали ліберальну меншість дворянської корпорації до самоорганізації, консолідації та інтеграції з усіма демократичними елементами органів самоврядування. І хоча політика конформізму, як прояв дифузії, часто-густо перемагала, все ж кричущі прояви неофеодальних рудиментів філософії кріпацького устрою з боку консерваторів неодмінно викликали бурхливий опір та фронування малочисельної ліберальної опозиції [3, т. 3, с. 61–62, 202–204].

Зазначимо, що вказане протистояння було неминучим, оскільки пореформене законодавство Російської імперії дозволяло представникам ліберального дворянства, яке не мало великих земельних латифундій та значних активів власності, балотуватись, бути обраними та обіймати виборні посади як в земських установах, так і в органах аристократичних корпорацій [4, с. 139–140]. Проілюструємо конкретні прояви вказаних метаморфоз та специфічних взаємовідносин.

Так, наприклад, 29 листопада 1869 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто проблему передачі капіталів відомої дворянської династії Лашкевичів, які знаходились на рахунках органів громадської опіки, і які, після ліквідації останніх, повинні були бути переданими аристократичній корпорації краю, але начебто з земського бюджету, який, згідно інформації представників нобілітету, був поповнений коштами установ громадської опіки. Виступаючи з цього приводу, І. Петрункевич зазначив, що будь-які клопотання про повернення цих капіталів земством недоречні, адже надана доповідь спеціальної комісії свідчить, що ніяких відсотків по корпоративним капіталам губернське земство не отримувало. Тому воно може ухилитися від реалізації усіляких операцій щодо цієї проблеми і передати усі клопотання з повернення капіталів і їх відсотків тій інституції, яка на даний момент здійснює управління капіталами нобілітету. Однак губернські земські збори, маючи більшість з представників консервативної аристократії, постановили: передати з рахунків Чернігівського губернського земства капітали і прибуткові відсотки від них дворянським корпоративним органам губернії, з подальшою передачею зацікавленим персонам [5, с. 159–161].

Після прояву відвертого лобізму й ухвали зборів, опозиційна фракція лібералів на чолі з І. Петрункевичем підготувала й опублікувала протест проти постанови зібрання щодо повернення губернським земством 5 тисяч 748 рублів капіталу громадської опіки, які були передані корпоративним органам нобілітету для повернення

династії Лашкевичів. У документі було зазначено, що: зазначені капітали не були передані губернському земству; вказані кошти мали конкретне призначення; губернська земська управа не мала підстав піднімати питання про рахунки громадських опік; обов'язок земських інститутів полягає лише у тому, щоб надавати звітну документацію з фінансових операцій, яка вже надана; група підписантів не вважає себе у праві надавати капітали земської інституції, які мають неземське походження. Група депутатів – авторів протесту завершила текст особистими підписами. Документ підписали 11 депутатів, серед яких були – О. Карпинський, Г. Волк-Карачевський, М. Імшенецький, І. Петруневич [6, с. 165]. На нашу думку, цей письмовий протест був першим публічним проявом фрондування земської ліберальної опозиції Північного Лівобережжя у виборних представницьких інституціях місцевого врядування. Так чи інакше, прогресисти виступали за чітке розмежування сфер інтересів, компетенцій і відповідальності земських і корпоративних установ.

Політичні питання були не останніми і під час участі членів опозиційної ліберальної фронди у діяльності інститутів самоврядування нобілітету Сіверщини. Скажімо, значну увагу вони приділяли проблемам корпоративної організації аристократії, зокрема питанням умов участі дворян у зібранні, їх внесення до родовідних книг, фінансовими аспектами функціонування і життєдіяльності корпоративних інститутів нобілітету краю [7, с. 40, 43]. Адекватну оцінку і реакцію представників земської ліберальної опозиції отримали порушення процедур виборчого процесу до Межової палати Чернігівської губернії. Було подано "Особое мнение", у якому було акцентовано увагу губернського зібрання дворянства на фальсифікації виборів палати, шляхом усунення від виборчого процесу представників Борзнянського повіту, які славилися своєю принциповою опозиційністю до функціонування та діяльності вказаної державної установи, яка була "оазисом" корупції у регіоні. У документі прямо висувалась вимога переобрання палати. Від прогресистів лист підписали – В. Савич, О. Ліндфорс, М. Константинович, І. Петруневич, Г. Волк-Карачевський, О. Карпинський [8, с. 59–60].

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. російський деспотизм почав розправу над земською ліберальною опозиційною фрондою Лівобережної України, яка завершилась повним політичним розгромом вказаної течії визвольного руху у Російській імперії. На півночі регіону ці процеси мали жорсткий характер, адже саме земські інституції північної України вважалися найбільш опозиційними до корони Романових. Наприклад, у 1880 р. виборчим з'їздом землевласників Чернігівського

повіту було виключно зі свого корпоративного середовища нобілітету відомого члена земської ліберальної партії – В. Варзара, який був обраний волосним з'їздом гласним Чернігівського повітового земського зібрання. Його обрання та політичні права не були визнані та підтверджені верховною владою, оскільки йому інкримінувалася революційно-терористична діяльність, адже він сповідував ідеологію ліберального народництва [9, с. 98].

Відповідаючи на свавілля російської монархії, ліберальні земці пішли на показову конфронтацію та загострення протистояння з реакційною більшістю інститутів місцевого та корпоративного самоврядування.

Так, скажімо, у 1881р. представник ліберальної опозиційної фронди – М. Константинович, виступаючи у Чернігівському повітовому земському зібранні заявив про те, що Предводитель дворянства Чернігівського повіту – М. Посудевський, який очолював повітові земські збори, направив чернігівському губернатору спеціальну доповідь, яка межувала з політичним наклепом, у якій очільник повітового нобілітету виклав нібито "факти" про різноманітні зловживання та фальсифікацію виборчих процесів і процедур до земського зібрання серед дрібних землевласників повіту, що ставить під великий сумнів, на його переконання, легітимність та легальність обрання "опозиційних елементів" до повітових земських зборів. М. Константинович вказував на те, що у своїй записці керманичу краю М. Посудевський прямо звинувачував дрібних землевласників – ліберальних дворян у пошуку ними посад в установах земського самоврядування та проведенні курсу, який не кореспондується з офіційною політикою верховної влади Російської імперії. Члени опозиційної фронди на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання вимагали від М. Посудевського надання фактів та доказів, які б підтверджували його заяви. У відповідь на це лідер повітової аристократії заявив, що докази та факти він надасть лише правоохоронним органам, оскільки повітове земське зібрання не має права обговорювати його дії, адже він обіймає посаду Предводителя повітового дворянства і, відповідно, це може робити тільки корпоративний орган нобілітету, а за наслідками цього, у разі необхідності, інституції правопорядку. Консервативно – реакційна більшість повітових земських зборів, як і очікувалось, колегіально підтримала позицію голови зібрання. Результатом непримиренних дебатів та полеміки політичних опонентів стало зняття з порядку денного Чернігівського повітового земства поставленого питання, тим самим підтверджуючи слушність поданого М. Посудевським чернігівському губернатору дуже сумнівного документу [10, с. 99].

На засіданні Чернігівського губернського зібрання дворянства 24 травня 1884 р. член ліберальної партії регіону – В. Савич виступив з клопотанням про звернення корпорації нобілітету до Міністерства внутрішніх справ про зміни у законодавстві імперії щодо виборчих кампаній, процесів та процедур обов'язкових членів повітових у селянських справах "присутствій". Представник опозиціонерів вказував, що потрібно внести імперативну норму до закону про обов'язкове обрання лише тих кандидатів з контингенту, які представляють аристократичну корпорацію лише того повіту, де вони балотуються. На переконання представника фронди, це дозволить нейтралізувати обрання чужих для повіту кандидатів та електорально пов'язати інтереси обраних персон з життєвими пріоритетами населення регіону. Він зазначив, що спеціальна комісія губернського зібрання дворянства підтримала його ідею. Для підтвердження своїх слів депутат додав до журналу зібрання своє письмове обґрунтування щодо пропозиції.

Проведений аналіз документу засвідчує, що В. Савич офіційно звинувачував владу Чернігівської губернії у порушенні інтересів нобілітету північної України. Зокрема, він вказував на те, що, скажімо, Борзнянське повітове зібрання дворянства обрало на посаду обов'язкового члена по селянським справам "присутствія" зовсім чужу повіту особу, яка жодним чином не пов'язана інтересами з цією провінцією, причому з подачі та лобіюванням кандидатури безпосередньо чиновниками канцелярії чернігівського губернатора. І усе це відбувалось в умовах, коли Чернігівське губернське земське зібрання вже обрало свого представника з кола аристократії на цю посаду. В. Савич сміливо звинуватив чернігівського губернатора у прямому порушенні та нехтуванні інтересів дворянського стану Північного Лівобережжя, який є опорою існуючого самодержавного режиму у країні, форпостом абсолютизму для проведення модернізації держави та внутрішньополітичного реформаційного курсу. Представник лібералів висловив переконання, що у вказаних "присутствіях" повинні служити люди, які дуже добре знають географію, місцеве населення, господарську характеристику, економічні можливості та управлінські проблеми тієї провінції, де вони обрані служити. Особливо важливо, щоб обрані персони отримали довіру і повноваження від своїх виборців. Ця умова обов'язково принципова у Борзнянському повіті, де у силу поширення ганебної рутини та бездіяльності бюрократії й досі не спромоглися ліквідувати численні фіскальні кризи з надходженнями до бюджетів комплексу податків та зборів, а населення повіту тероризується постійними рейдами чиновників, чинів поліції, що, у кінцевому рахунку, породжує серед населення масові заворушення та протести [11, с. 21–23, 31].

Як бачимо, протистояння консервативно-реакційної більшості та ліберальної меншості виборних інституцій місцевого самоврядування перейшло у фазу вже непримиренного ексцесу, громадського антагонізму, а по суті – політичної війни на півночі Лівобережної України. Ліберальна аристократична опозиція українського Полісся вступила у це протистояння, використовуючи лише легальні та легітимні одиниці "зброї" – юридичні норми, правові документи, законодавчі підстави. Жодного іншого інструментарію у неї не було, оскільки принципи ідеологічні імперативи не дозволяли репрезентантам фронди проявляти нерозбірливість у політичних засобах боротьби. Цілком очевидним було й те, що ціною питання, як для консервативної бюрократії, так і представників верховної влади, стало усунення опозиційної ліберальної фронди від діяльності та обрання до установ і органів місцевого самоврядування Сіверщини.

Резюмуючи викладене слід констатувати, що політичний антагонізм між реакційно-консервативним та ліберально-демократичним нобілітетом на півночі Лівобережної України був неминучим та природнім ексцесом суспільного життя регіону, яке принциповим чином змінилося після проведення доленосних трансформацій епохи Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії. Модерна доба в історії країни остаточно розмежувала дві течії аристократичної корпорації держави, що сформувало стійкий ґрунт для появи системних конфліктів та протистояння. В умовах провінційних реалій північної України, конкретні прояви вказаних метаморфоз мали місце навколо компетенції, відповідальності, підзвітності, інтересів соціальних груп; комплексу юридичних та організаційних питань функціонування інститутів корпоративного самоврядування дворянства краю; численних проблем корупції у сфері розмежування земельного фонду Північного Лівобережжя; політично вмотивованих та упереджених актів верховної влади щодо невизнання виборчих прав ліберальних земців, свідомої їх дискредитації; нехтуванні інтересами дворянського стану українського Полісся. У цілому слід визнати, що системне, принципове опонування між двома частинами нобілітету Сіверщини швидко кристалізувало формування та створення відповідних партій у політичному ландшафті – урядової, консервативної, яка всебічно захищала курс російського самодержавства, і ліберальної, яка репрезентувала філософію демократичних кіл громадськості регіону.

Література

1. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под ред. А. А. Кизеветтера. Прага: Б. и., 1934. 472 с.

2. Шаховской Д. И. Политические течения в русском земстве. Юбилейный земский сборник (1864–1914) / под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1914. С. 437–467.

3. Веселовский Б. Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1906. Вып. 1. 164 с.; Він же. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т. 3. 708 с.

4. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904): состав, численность, корпоративная организация. Москва: Наука, 1979. 304 с.

5. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1870. № 1. 168 с.

6. Там само.

7. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. Чернигов: Типография Губернского правления, 1878. № 6. 248 с.

8. Приложения к журналам заседаний Черниговского губернского собрания дворянства. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. Чернигов: Типография Губернского правления, № 81878. 86 с.

9. Хижняков В. М. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Печатня С. Н. Яковлева, 1916. 114 с., с картой уезда.

10. Там само.

11. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1884 года. Чернигов: Губернская типография, 1885. № 7. 150 с.

References

1. Petrunkevich, I. I. (1934) *Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominaniya* [From the notes of a public figure. Memories] (Ed.) Kizevetter A. A. Prague [in Russian].

2. Shahovskoj, D. I. (1914) *Politicheskie techenija v russkom zemstve* [Political trends in the Russian zemstvo]. (Eds.) B. Veselovskogo i Z. Frenkelja. *Jubilejnyj zemskij sbornik (1864–1914)* [Jubilee Zemsky collection (1864–1914)] St. Petersburg [in Russian].

3. Veselovskij, B. B. (1906; 1911) *K voprosu o klassovyh interesah v zemstve* [On the issue of class interests in zemstvos]; *Istorija zemstva za sorok let* [History zemstvos forty years] St. Petersburg [in Russian].

4. Korelin, A. P. (1979) *Dvorjanstvo v poreformennoj Rossii (1861–1904): sostav, chislennost', korporativnaja organizacija* [Nobility in post-reform Russia (1861–1904): composition, number, corporate organization] Moscow [in Russian].

5. (1870) *Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1869 goda* [Meeting logs of the Chernihiv provincial district meeting of the regular session of 1869]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii... №1*. - Zemsky collection of Chernihiv province. - №1. Chernihiv [Rus]

6. Tam samo. - Ibid.

7. (1878) *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva za 1878 god* [Resolutions of the Chernigov Provincial Assembly of the Nobility for 1878] Chernihiv [Rus]

8. (1878) *Prilozhenija k zhurnalom zasedanij Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva* [Appendices to the journals of the meetings of the Chernihiv provincial assembly of nobility]. *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva za 1878 god*. Chernihiv [in Russian].

9. Hizhnjakov V. M. (1916) *Obzor razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo uezdnoho zemstva za 50 let* [Overview of the development of Chernihiv district zemstvos over 50 years] Moscow [in Russian].

10. Tam samo. Ibid.

11. (1885) *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva 1884 goda* [Resolutions of the Chernigov provincial assembly of the nobility of 1884] Chernihiv [in Russian]]

N. Kotelnitsky

Candidate of Historical Sciences,
corresponding member of the Center for Ukrainian Studies Institute of Europe RAS
e-mail: subton7@gmail.com

To the problem of the relationship Zemsky liberal frontier and the conservative nobility of northern Ukraine(60–80th XIX c.)

The publication deals with the problems of the relationship between the zemstvo liberal fronts and the conservative citizenship of northern Ukraine(60–80th XIX c.). The essence of the political conflict is shown and the main plots of this confrontation between the two groups of the aristocratic corporation of the region are illustrated. The author concludes the political antagonism between reactionary and conservative and liberal-democratic nobility in the north of the Left Bank of Ukraine was inevitable and a natural eccentricity of the social life of the region, which fundamentally changed after the fateful transformations of the era of the Great Reforms(1856–1874) in the Russian Empire. The modern day in the history of the country finally separated the two currents of the aristocratic corporation of the state, which formed a stable ground for the emergence of systemic conflicts and confrontation. In the conditions of the provincial realities of northern Ukraine, concrete manifestations of these metamorphoses took place around competence, responsibility, accountability, and interests of social groups; complex of legal and organizational issues of functioning of the institutions of corporate self-government of the nobility of the region; numerous problems of corruption in the area of delimitation of the land fund of the Northern Left Bank; politically motivated and prejudiced acts of supreme authority regarding the non-recognition of the electoral rights of liberal peasants, their deliberate discredit; neglect of the nobility's interest in the Ukrainian Polissya. On the whole, it must be admitted that the systematic, principled opposition between the two parts of the nobility of Sivershchyna quickly crystallized the formation and creation of the respective parties in the political landscape – a governmental, conservative, fully defending the course of Russian autocracy, and a liberal, representing the philosophy of the democratic circles of the community in the region.

Key words: aristocratic corporation, zemstvo institutions, conservative nobility, zemstvo liberal opposition front.